

Az audiovizuális fordítás sajátosságai és a filmfordítás mint interkulturális kommunikáció

DR. LAKATOS-BÁLDY ZSUZSANNA

Az audiovizuális fordítás fajtái

Az audiovizuális fordítás a mozi, a televízió, a videó és a multimédia számára készült szövegek fordításával foglalkozik. Ennek a fordításnak megvannak a maga sajátosságai, amelyek a fordítótól szakismereteket követelnek meg mind a tartalom – amely nagyon változatos lehet –, mind a kultúrák, mind az itt jelentkező korlátok és sajátos technikák tekintetében, amelyek befolyásolják a fordítást.

Habár az összes audiovizuális szövegre egyaránt jellemző, hogy van egy szóbeli kódjuk (a hangok, amelyeket hallunk), egy írott kódjuk (a forgatókönyvek) és egy vizuális kódjuk (a képek), nincs egyetlen, egységes fordításuk. A fordítás során használt csatornák vagy alkalmazott módzatok szerint az audiovizuális fordításnak a következő fajtáit különböztethetjük meg:

- szinkronizálás
- feliratozás
- hangalámondás

- hangbemondás

Az eredeti változatban a hang mellett minden esetben van egy kép, amely megmarad a célszövegben is. Szinkronizáláskor azonban az auditív komponenst egy másik váltja fel, feliratozáskor a képen megjelenik egy írott, fordított szöveg és megmarad az eredeti hang, a hangalámondás esetében együtt hallatszik az eredeti hang egy hangszalagra rögzített szóbeli fordítással, és végül a hangbemondásnál szintén együtt hallatszik a két hang, bár ebben az esetben a szóbeli fordítás előben zajlik.

A szinkronizálás

A szinkronizálás azt jelenti, hogy az eredeti hangot egy másikkal helyettesítjük. A helyettesítés során meg kell tartani a következőket:

- A szereplők megfelelését, azaz a szinkronizáló színész hangja és a vásznon megjelenő színész/nő megjelenése és gesztikulációja közötti harmóniát.
- A tartalmi megfelelést, azaz a szöveg új változatának és a film cselekményének koherenciáját.
- A vizuális megfelelést, azaz a hangképző szervek látható mozgása és a hallott hangok közötti harmóniát.

Tehát a fordítónak azt kell elérnie, hogy fordítása olyan természetes és hihető legyen, mint az eredeti szöveg (hang).

A feliratozás

A feliratozás abból áll, hogy célnyelvi feliratokkal látják el a film eredeti változatát oly módon, hogy a feliratok (megközelítőleg) egybeessenek a vásznon szereplő színészek szóbeli megnyilvánulásaival. A fordító számára az a legnagyobb nehézség, hogy tömörítenie kell azt, amit a színészek mondanak a vásznon, mivel minden egyes felirat maximum két, egyenként 40 leütés hosszú sorból áll.

A feliratok alá vannak rendelve egyrészt a filmbéli cselekmény és a dialógus idejének, másrészt annak a sebességnek, amely kényelmes olvasást tesz lehetővé a néző számára. A végső cél az, hogy a feliratok közöljék a szükséges információt ahhoz, hogy a néző nehézség nélkül tudja követni a filmet.

A felirat fordítójának az is feladata, hogy a szóbeli nyelvezetet olvasásra szánt, írásbeli diskurzussá alakítsa át. Ha nem így tesz, és a fordítás túlságosan természetes vagy semleges lesz, mert kiiktatja belőle azokat az elemeket, amelyek a nyelvi variációkat alkotják, azzal ugyan nem akadályozza a film cselekményének globális megértését, de megfosztja a nézőt attól, hogy a szereplők vagy kultúrák jellegzetes tulajdonságait megismerje.

A hangalámondás

Az audiovizuális fordítás harmadik fajtáját hangalámondás (más nyelveken felvett hang vagy rávett hang) névvel illetik. Ez azt jelenti, hogy egy időben játsszák le azt a szalagot, amely az eredeti dialógust tartalmazza és azt, amelyiken a rögzített szóbeli fordítás van. A fordítás lejátszása akkor kezdődik, amikor már hallottunk az eredeti szövegből pár szót.

Ahhoz, hogy érthető változatot kapjunk, az eredeti hangot lehalkítják, a fordításét pedig hangosabbra veszik, így az eredeti szöveg a háttérben hallatszik. Az a megfelelés, amelyet ez a műfaj megkövetel nem olyan szigorú, mint a szinkronizálás esetében, ugyanis nem fontos, hogy pontosan megegyezzen a szótagszám vagy az ajkak mozgása.

A hangbemondás

Az audiovizuális fordítás legritkábban használt fajtája a hangbemondás. A film vetítése alatt a tolmács/fordító jelen van a teremben és hangszórókkal vagy fejhallgatókkal összekapcsolt mikrofonba beszélve, a film dialóglistája alapján fordít (jó esetben), amellyel előzetesen dolgozott (ugyancsak jó esetben). A fordítást a teremben látható képhez igazodva végzi oly módon, hogy hangja a vásznon megjelenő színészek hangjára kerül rá. Az audiovizuális fordításon belül a filmfesztiválok és a filmmúzeumok bizonyos ciklusaira korlátozódik.

Az audiovizuális műfajok és a szinkron

Azok a tényezők, amelyek befolyásolják a döntést, hogy egy audiovizuális szöveget szinkronizáljanak-e, nagyon változatosak:

Technikai tényezők: A kibocsátás sürgőssége az egyik meghatározó tényező, mivel ha a felvett anyagot azonnal vagy minimális időn belül le kell vetíteni, a szinkronizálás kivihetetlen, és ebben az esetben a feliratozáshoz vagy a szinkrontolmácsoláshoz folyamodnak. Ez történik az interjúk vagy az élő közvetítések esetében.

Társadalompolitikai tényezők: Olyan országokban, ahol a filmeket kisebbségi nyelv(ek)re szinkronizálják (lásd Spanyolország), amikor azt a filmet már előzőleg a többségi használatú nyelvre szinkronizálták, a gyakorlat csak társadalompolitikai tényezőkkel magyarázható.

Politikai tényezők: Alkalmanként, különösen a közszolgálati televíziók esetében a kormányok döntenek el, hogy mit szinkronizálnak és mit nem, sőt még azt is, hogy azt hogyan kell csinálni.

A címzett: A néző személye szintén meghatározó abból a szempontból, hogy egy filmet szinkronizáljanak-e, vagy eredeti változatban mutassák be. Ennek tipikus példái a feliratozást pártoló közép-európai és az északi országok. De ezek az országok szinkronizálnak minden olyan terméket, amely gyerekeknek és időseknek készül, akik életkori sajátosságaik miatt nem képesek elolvasni a feliratokat.

A mozifilm fordítása mint alkalmazott műfordítás

A szinkronizálás rövid történeti áttekintése:

A mozi kezdete a 19. század végére tehető. Akkor többen megpróbálták mechanikus szinkronba hozni a fonográfot és a vetítőt, de nehéz volt felkelteni az érdeklődését egy olyan közönségnek, amely a zongorajátékkal kísért némafilmhez és a „ceremóniamester” hangjához (aki a köztes feliratokat olvasta) volt szokva.

Franciaországban 1910-ben Gaumont bemutatta kronofonját a Tudományos Akadémián. Ettől a pillanattól indult el a felhasználás, és vele a technika gyors fejlődése. Az észak-amerikaiak hamar érdeklődni kezdtek ez iránt az új technika iránt, mivel lehetővé tette, hogy a zenekarokat, amelyeket a vetítés alatt alkalmaztak, hangszórókkal váltsák fel. 1927-ben megbízták Alan Croslandot, hogy dirigálja

Al Jolson, a híres varietéénekest az első leendő hangosfilm, amelynek címe *A dzsesszénekes* (The Jazz Singer). A film, bár többségben voltak az énekes jelenetek, már beszélő jelenetek is hallhatók voltak.

A hangosfilm problémája viszont egy második Bábelt hozott létre, mivel a némafilm vizuális eszperantójával ellentétben megjelentek a különböző nyelvek. A hangosfilm végül Hollywoodban fejlődött odáig, hogy elkezdtek olyan filmeket is gyártani, amelyeket külföldre exportáltak. Ez viszont nemcsak a francia és a német közönség ellenérzését váltotta ki, hanem az angolokét is, akik nehezen értették az amerikai színészeket.

A nagyjátszógyártók igyekeztek megoldást találni ezekre a nyelvi problémákra: többszörös vagy többnyelvű változatok készültek, ami azt jelentette, hogy miután felvették egy jelenetet, ugyanazt a helyszínt felhasználva a színészeket franciák, spanyolok, németek váltották fel és újra leforgatták ugyanazt. Egyes esetekben az amerikai színészek több nyelven beszéltek és előadták a párbeszédeket más nyelveken is. Végül azonban a közönség kedvencei azok az amerikai filmek lettek, amelyekben a mozi nagy csillagait láthatta.

Jakob Karolnak volt az ötlete, hogy az eredeti szöveget helyettesítse más nyelvekre fordított szöveggel, aminek következtében a költségek jelentősen csökkentek. Ő találta ki azt a technikát, amelyet szinkronizálásnak neveztek el, és amely a mai utószinkronnak felel meg, ami azt jelentette, hogy az eredeti hangot stúdióban felvett hanggal helyettesítették. A szinkronfordítással és az utószinkronnal a kinematográfia és a fordítás történetében új korszak kezdődött. A harmincas évek közepén gyakorlatilag már minden filmet szinkronizáltak. Ekkorra Magyarországon is megvolt erre a megfelelő technikai háttér.

Jelenleg a televízió és a tévéadók sokasága miatt a sorozatok, teleregények és filmek szinkronizálása iránti igény megsokszorozódott, méghozzá úgy, hogy gyakran nagyon rövid idő alatt kell elkészülnie a fordításnak, ami – véleményem szerint – a minőség rovására megy.

Szinkronizálás és feliratozás

Ezzel a címmel sokszor indult vita a szinkronizálás és a feliratozás közötti választásról. Mindegyik műfajnak megvannak a korlátai, és nézőpont kérdése, hogy az egyik jobb-e a másiknál: míg a feliratozásnál elvesznek az árnyalatok és bizonyos tartalom (a dialógus sűrítése, a vászon szűkülő látványa, a nyelv jellegzetességei), a szinkronizálásban kicserélődnek az elemek és a szinte tökéletes szinkron követelménye lép fel.

Kissé paradox, hogy vannak, akik árulásnak tartják az illúziót, amelyet a szinkronizálás próbál kelteni, amikor a film önmagában illúzió. Ha egy forgatókönyvet újraalkotnak egy másik nyelven, az azt jelenti, hogy a kommunikáció minden látható jelét is át kell tenni, a testbeszédnek összhangban kell lennie a szöveg jelentésével és hangsúlyával; meg kell őrizni a pragmatikai megfelelést és a konnotációkat, a dramaturgiai elemeket pedig tiszteletben kell tartani.

Véleményem szerint egy film fordítása a film készítésétől idegen tényezőktől is függ, olyanoktól, amelyek egy bizonyos nyelvterületen való forgalmazással vannak összefüggésben. Ezek a tényezők például a jogi helyzet, a nyelvterület nagysága és a gyártás volumene. Mindenképpen meg kell követelnünk azonban azt, hogy jó minőségű szinkronok vagy feliratok készüljenek. Az pedig akkor valósul meg, amikor a néző nem veszi észre, hogy szinkronizált vagy feliratozott filmet lát.

A feliratozás

A feliratozás elhelyezése a fordításon belül

A feliratozást mindig is az audiovizuális termékek egyik fordítási módjának tekintették. A fordítás azonban csak egy része a feladatnak, a redukciós és transzformációs eljárásokat, amelyeknek a forrásnyelvi szöveg szükségszerűen alá van vetve, szintén figyelembe kell venni. Összetettsége és sokoldalúsága miatt nem lehet elfogadni, hogy a feliratozást egyszerűen fordításként definiáljuk.

A feliratozás meghatározására tett kísérletek során több szerző is a szöveg redukciójára helyezi a hangsúlyt és erre fókuszál a definíció során. Egyesek például nem a forrásnyelvi szöveg „összefoglalásának”, hanem „szelektív redukciójának” tekintik a feliratokat (Gambier/Gottlieb 2001). Valóban, csak nagyon ritkán lehetséges lefordítani a feliratban mindent, ami elhangzik az eredeti dialógusokban.

Mások úgy határozzák meg a feliratozást, mint a nyelvi közvetítés egy típusát, amelyet arra használnak, hogy élvezhetővé tegyék az audiovizuális tömegkommunikáció különböző termékeit: a „fordítás” (translation) kifejezést nem is használják.

A közönség ezzel szemben általában eleve fordításnak tekinti a feliratozást. Valójában a fordítás a feliratozásnak egy fontos szelete, mely olyan folyamatra utal, amelynek eredményeként egy beszélt filmdialógusból feliratok formájában megjelenő írott szöveg lesz. Meghatározható úgy is, mint írott, kiegészítő/csatlakozó, közvetlen, szinkron és multimédiás fordítás.

A felirat formájában történő filmfordítás tehát úgy jelenik meg, mint a fordítás egy új formája, amely az eredeti szövegtől különbözik terjedelmében és tartalmában is. Megváltozik a szöveg típusa is, a szóbeli forrásnyelvi szöveg üzenete írásbeli és tömörített üzenetté alakul át, amelynek az eredeti üzenetet az írott nyelv konvencióinak és struktúrájának megfelelően kell tükröznie. Végül bizonyos mértékben a tartalmak is megváltoznak: az egyszerűsítés műveletének következtében óhatatlanul redukálódnak, és olyan műveleteken mennek keresztül, amelyek erodálják a struktúráját annak érdekében, hogy a film tartalmi magját tiszteletben tartsák.

A feliratok fő jellemzői

Terminológiai jellemzők

A terminológia különösen fontos és félreértéseket okozhat, ha nem megfelelő módon alkalmazzuk. Mindenekelőtt lényeges, hogy a filmfeliratokat ne keverjük össze a vásznon megjelenő felirattal vagy a színpadi felirattal. Ez az összetévesztés jogos, ha arra gondolunk, hogy mind a három filmbéli felirat analóg módon kerül a néző elé: írott szövegekről van szó, amelyet a filmre nyomnak rá, általában a mozivászon vagy a televízió-képernyő alsó részén jelenik meg.

Technikai jellemzők

A feliratok technikai aspektusai azért fontosak, mert kötelezőek a felirat készítői számára, akiknek tiszteletben kell tartaniuk a nélkülözhetetlen fizikai szabályokat és megszorításokat. Egy film dialógusainak átírása felirat formájába formai és mennyiségi megszorításoknak van alávetve:

- megjelenés a vásznon,

- a tér, amelyet elfoglalhat a vásznon,
- a leütések száma, terjedelme,
- a vásznon való megjelenés időtartama.

Ami a vásznon való megjelenést illeti, a feliratok általában annak alsó felén helyezkednek el, és lehetnek középre, balra vagy jobbra igazítottak. Erre az elhelyezésre azért van szükség, hogy ne takarjanak el túl sokat a filmbéli képből, elsősorban a legfontosabb látnivalóból, ami általában a kép közepén látható, és eltérő formában kell megjeleníteniük. A felirat szövege által elfoglalt terület nagyságát, amely a leütések számától függ, a rendelkezésre álló semleges felület határozza meg. Minden sor a képszelvény kétharmadát foglalhatja el kiterjedésében és maximum 35-40 leütés hosszú lehet. Abban az esetben, amikor a felirat két sorból áll, ezeket egymás alá írják. A vásznon való megjelenés ideje is korlátozott és változó, de mindig minimum másfél és maximum 6-7 másodperc áll rendelkezésre a legrövidebb, illetve a hosszabb feliratok esetében. (Standard európai normáról van szó, amelytől különleges körülmények között lehet csak eltérni).

Tény, hogy a felirat jelenléte a vásznon erősen kötött, nem látható előre, és függ a jelenet hosszától, a dialógusok sebességétől és azok intenzitásától. Természetesen a tömör és azonnal érthető megoldásokat kell előnyben részesíteni, amelyek lehetővé teszik, hogy a nézőnek kellő idő álljon rendelkezésére az olvasáshoz, a szöveg által hordozott üzenet feldolgozásához és megértéséhez. Arról már nem is beszélve, hogy a felirat megjelenése módosítja és aktivizálja a néző éberségi állapotát, mivel az olvasás aktív tevékenységére készíti, ami hiányzik, amikor a saját anyanyelvén néz egy filmet (Grillo/Kawin 1981).

Zárt feliratok, nyílt feliratok

Technikailag két típusú felirat létezik: a nyílt (open) feliratok azok, amelyek a film eredeti változatában is megjelennek és a terméktől fizikailag elválaszthatatlan módon vetíthetők le akár mozivásznon, akár televízió-képernyőn, a zárt vagy kódolt (closed/concealed) feliratok pedig azok, amelyek opcionálisak és fakultatív módon rendelkezhetőek hozzá az eredeti változathoz. Ez utóbbiakat műholdon keresztül vetítik digitális vezérlés útján, és a felhasználó által választott nyelven jelennek meg, miután a televíziókészülék dekódolta őket. A kódolt feliratok előnye, hogy lehetővé teszik ugyanannak a filmnek vagy televíziós programnak a megtekintését különböző nyelvi változatokban, ezáltal különböző nyelvi közösségekhez tartozó nézőközönséghez juttatva el azokat egy időben. A nyitott feliratoktól eltérően ezek csak akkor jelennek meg a képen, ha a néző előzetesen kiválasztja őket.

A központozással és a tipográfiai konvenciókkal kapcsolatos jellemzők

Léteznek olyan központozási és grafikai kritériumok, amelyek a feliratozásra jellemzőek, és általában, bár nem szükségszerűen, jelen vannak minden országban, ahol a feliratozást alkalmazzák. Ezeknek fontos szerepe van abban, hogy a szöveget világossá és érthetővé tegyék, és kövessék az eredeti diskurzus ritmusát. A központozás jelei nélkülözhetetlenek a beszélt nyelv olyan jellemzőinek grafikus megjelenítésében, mint az intonáció, a hangsúly, hezitáció. Mivel a feliratozás magával hozza többek között a szöveg megjelenési formájának megváltozását, azaz a hangzó anyag grafikus anyaggá válik, a

feliratozónak okosan kell használnia a grafikai konvenciókat, anélkül, hogy túlságosan eltérne az alapnormáktól azért, hogy közvetítse a nyelvezet paralingvisztikai jellemzőit.

A felirat helyes használatához kapcsolódó jellemzők

Alapvetően fontos tényező a felirat helyes értéke szempontjából az olvashatóság. Ez többek között a karakterek megválasztásától függ és attól, hogy azok milyen háttéren jelennek meg. A háttérnek a lehető legsötétebbnek kell lennie, hogy az írott szöveg világosan kiemelődjön, mintegy kromatikus kontrasztot teremtve, ami segíti a nézőt azzal, hogy gyors, tiszta és árnyékmentes olvashatóságot biztosít a számára.

Ehhez az elsődleges követelményhez járul a szöveg hatékony tagolása és a megfelelő időzítés. Ha lehetséges egyetlen sorból álló feliratot előállítani, akkor ezt a megoldást kell választani. Ha a szöveget nem lehet egyetlen sornyi feliratba tömöríteni, akkor specifikus stratégiákhoz lehet folyamodni. Amikor a feliratok két sorba oszlanak el, alapvető követelmény, hogy a szöveg a célnyelv szintaktikai szabályai szerint tagolódjon, hogy biztosítsa a diskurzus logikai menetét, és segítse a néző könnyű szemmozgását. Amikor egy felirat szövege több mint egy sorban jelenik meg, szükséges, hogy a szemmozgások minimálisak maradjanak, azaz a feliratozó kellő időt biztosítson a nézőnek a szeme pihentetésére. Továbbá lehetővé kell tenni egy átlagos olvasási ritmust, ami megfelel annak a célközönségnek, akinek a felirat készült, és ugyanakkor megfelel az eredeti dialógus ritmusának, amelyet hall.

A feliratot meghatározó technikai tényezők

A feliratok: típusok és alkalmazási területek

A lingvisztikai kritériumok alapján a feliratoknak két típusát különböztethetjük meg: az intralingvális feliratot és az interlingvális feliratot, amelyek jellemzői szorosan összefüggenek a célközönséggel.

Az intralingvális feliratok

Az intralingvális felirat azt jelenti, hogy átírják a dialógusokat a film eredeti hanganyagának nyelvével azonos nyelven. Ha az átírás teljes, az üzenet átvitele arra korlátozódik, hogy egy adott nyelv orális szövegét ugyanazon nyelven írott szöveggé tegye. Bizonyos körülmények között a beszélt forma írott formává alakításának követelményei következtében ez a kiindulási szöveg redukciójával és egyszerűsítésével jár.

Az intralingvális felirat kétfajta közönséget céloz, amelyek igényei különböznek egymásétól, ezért két eltérő funkcióval rendelkezik. Siketek és nagyothallók, illetve idegen nyelvet tanulók használják. Az első csoport számára a felirat olvasása a fő kiegészítő eszköz, hogy hozzáférjenek a televíziós vagy filmbéli információhoz. A második csoport számára didaktikai segédlet, ami javítja a hallás utáni értést és segít megérteni a tanult célnyelvet.

A siketek számára készült intralingvális feliratozás

A siketek számára készült intralingvális felirat szerencsére már nálunk is kezd rendszeresen megjelenni. Azzal ellentétben, amit általában gondolnak róluk, az interlingvális feliratozás nem felel meg egyformán minden néző számára. Az intralingvális felirat szemiotikai szempontból különbözik az

interlingvális felirattól azért, mert a siketek számára nincsenek a vizuális képet támogató és kiegészítő hangzó elemek.

Ezeknek a nézőknek a felirat gyakran nem kiegészítő, hanem elsődleges elem az üzenet megértése céljából. Ezért hatékonyabb, ha másfajta kommunikációs közvetítés kíséri, mint például a jelnyelv, ami segíti az üzenet teljes feldolgozását és jelentésének maradéktalan megértését hangzó és animált kontextusban. Ideértendő továbbá az a segítség is, amelyet a siketek a szájról olvasással kapnak.

Amikor a felirat jelenti az egyetlen eszközt, amely a nem halló nézők rendelkezésére áll a dialógusok megértéséhez, akkor azoknak a következő kívánalmaknak kell megfelelniük:

- elég hosszú ideig jelenjenek meg a vásznon,
- szintaktikai és lexikai szinten lineáris, rövid és egyszerű mondatokból álljanak,
- tömör, de kimerítő üzeneteket jelenítsenek meg.

Következésképpen nem lehet olyan szavakat, kifejezéseket használni, amelyek a beszélt nyelvet jellemzik. Ezen kívül különös gondot kell fordítani azoknak a tipográfiai konvencióknak az alkalmazására, amelyekkel átírják azokat az akusztikus csatorna által közvetített információkat, amelyekhez egy siket egyén nem fér hozzá közvetlenül (effektusok, hangtónus, akcentus, humoros kifejezések).

Az intralingvális feliratok szerepe egy idegen nyelv megértésében és elsajátításában

Amikor a film vagy a műsor nézőinek szándéka egy idegen nyelv megértése, az intralingvális feliratokat didaktikai céllal a nyelvtanulás különböző situációiban lehet felhasználni differenciált módon, a résztvevők nyelvi kompetenciájának szintje szerint.

A teljesen vagy majdnem teljesen átírt, és az eredeti dialógusokkal egy időben vetített feliratok segítik az idegen nyelven elhangzó szöveg dekódolását, biztosítják a helyes percepciót és lehetővé teszik a dialógusok megértését a nyelvi kompetencia kezdeti szintjén. Továbbá a felirat olvasása lehetővé teszi azoknak a nyelvi hipotéziseknek az ellenőrzését, amelyeket a néző-tanuló alkot a film nézése során.

Végül a sokféle kód (vizuális kód: a képek és az írott szöveg, auditív kód: a hangzó csatorna és az eredeti dialógus), amely megjelenik, és amelyekkel interakcióba lép a néző-tanuló, segítik a film tartalmának befogadását és hozzájárulnak az idegen nyelvű szókincs megértéséhez és elsajátításához.

Az interlingvális feliratok

A standard interlingvális feliratok olyan feliratok, amelyek az eredeti termék nyelvétől különböző nyelven készülnek, és ezért két nyelvet és két kultúrát involválnak. Ez az átírás az üzenet átvitelének szempontjából azt jelenti, hogy egy adott nyelven elhangzó beszélt nyelvi szöveget – forrásnyelv – a célnyelven megfogalmazott írott szöveggé változtat.

Ez a folyamat három fontos műveletet ölel fel, amelyek egymást keresztezik:

- az áttételt orális formából írott formába,
- az áttételt egyik nyelvről egy másikra,
- a szöveg redukcióját és adaptálását.

A felirat készítőjének a feladata az, hogy tolmácsolja a szóbeli párbeszédet a film globális kontextusa alapján, és lefordítsa a célnyelvre úgy, hogy tiszteletben tartja a forrásnyelvi szövegben kifejezett kommunikációs szándékot az egyik nyelvről a másik nyelvre történő átvitel és a beszélt formáról írott formára történő átalakítás kettős szűrőjén keresztül.

Az intralingvális feliratokon kívül az interlingvális feliratok is hatékonyan használhatók az idegen nyelvek tanításában. Bebizonyították, hogy különösen hasznos az úgynevezett „fordított feliratozás” típusú interlingvális felirat.

A „fordított” feliratozás

A filmfeliratok didaktikai célú felhasználásának terén különösen hatékonyak bizonyult az a fajta interlingvális felirat, ahol a hangzó anyag anyanyelvű és a feliratok idegen nyelvűek. Más szóval a beszéd a tanuló nyelvén folyik, a felirat pedig a tanuló nyelven jelenik meg, és innen ered az elnevezés is.

A feliratok elkészítésének munkafázisai

A nagyközönség nyilván úgy gondolja, hogy a feliratok egyszerűen a színészek dialógusainak fordításából állnak. Ez csak részben igaz. Valójában a feliratok elkészítése egy komplex folyamat, és három egymást kiegészítő és egyidejű műveletet tartalmaz.

- Áttételt egyik nyelvről a másik nyelvre = fordítás
- Áttételt az orális kódról az írottra = csatornaváltás
- Áttétel hosszabb egységről rövidebb egységre = redukció

A három fázis nem alkot hierarchikus rendet és nem alárendelt viszonyban van egymással, hanem integrálódik a fordítási folyamatban. Az adaptálás, legyen az akár a verbális szöveg tolmácsolása fordítás formájában, akár a csatornaváltás és a szöveg redukciója, azzal a céllal történik, hogy megtartsák az eredeti dialógus dinamizmusát és kommunikatív hatékonyságát, és hogy újra létrehozzák az új közönség számára ugyanazt a hatást, mint amit az eredeti dialógus váltott ki az eredeti közönségben.

A filmfordítás

A filmes anyag fordítása, amit tehát alkalmazott műfordításnak nevezek, még több nehézséggel jár, mint az irodalmi fordítás, mivel:

- interszemiotikus, azaz figyelembe kell vennie a kapcsolatot az ikonikus és a verbális kódok között,
- olyan fordítás, amely magában foglal egy meglehetősen artikulált szövegátdolgozást és egy komplex, nyelvi átvitelfolyamatot, mivel az áttételnek a forrásnyelvről a célnyelvre összhangban kell lennie a hozzá tartozó képekkel és hangokkal,
- a felirat fordítójának tudnia kell transzferálni a forrásnyelv kódja által hordozott kommunikatív intenciókat a célnyelvre, valamint az orális kódról az írott kódra. Ez utóbbinak szinkronban kell lennie a teljes paralingvisztikus valósággal, amely jelen van a filmben, valamint a színészek egymáshoz viszonyított elhelyezkedésével és mozgásával, amelyek a proxémia és a kinézia területére tartoznak,
- továbbá a felirat készítőjének tudnia kell a kópián megjelenő szöveget megfeleltetni a beszélt szövegnek, bemérni az elkerülhetetlen redukciókat, hogy ne akadályozza a megértés folyamatát a néző részéről.

Ahogy azt már említettem, a hagyományos irodalmi fordítástól eltérően a filmfeliratok fordításának figyelembe kell vennie olyan technikai és szituációs tényezőket, mint a színészek mozgása és gesztusai, a cselekmény és a beállítás, amelyeken a fordító nem változtathat, mert előzetesen rögzített, változtathatatlan valóságról van szó, amelyek nem kerülnek el a néző figyelmét.

A szinkron rendkívül aprólékos munkát kíván meg a részletekben is, míg a feliratok rugalmasabbak azoknak az összetevőknek a visszaadása tekintetében, amelyek lényegtelenek az egész megértése szempontjából. A fordításnak azonban mindkét esetben illeszkednie kell a képhez, és hitelesnek kell bizonyulnia.

A feliratozás megkülönböztető jegyei

Ahogy azt már kiemelttem, a feliratozás egy különleges fordítási mód. Több paraméter szükségszerűen jelen van és megkülönbözteti a feliratozást a fordítás más fajtáitól:

- Írott természeténél fogva a feliratozás szembehelyezkedik a többi „vászon”-fordítási típussal, amelyek általában szóbeliek, mint például a szinkronizálás.
- Kiegészítő, mert a lefordított és írott szöveg, amelyet a filmre nyomtatnak, az eredeti hanghoz és dialógusokhoz adódik hozzá és velük együtt él, az eredeti forrásával azonos üzenetet egy más csatornán át közvetítve.
- Azonnali, mert egyidejűleg és folyamatosan mutatják a nézőnek, pontosabban a szóbeli dialógus ritmusát követve, mivel a fordított és redukált szöveg célja, hogy reális időben fogadják be. Az azonnaliság nem teszi lehetővé az esetleges újraolvasását azoknak a szövegrészeknek, amelyek elkerülték a néző figyelmét, vagy amelyek megjelennek és eltűnnek a film dialógusainak sebességét és a képek egymásutánosságát követve.
- Szinkron jellegű, ugyanakkor a feliratozás különbözik a szinkrontolmácsolástól, ami általában időben inkább követi az eredetit, mintsem azzal egy időben hangzik el.
- Végül pedig multimedialis, mert az üzenet közvetítésének sok csatornája közül alkotja az egyiket.

Néhány kulcsfogalom a fordításelméletben

Az interlingvisztikai feliratozáshoz elválaszthatatlanul hozzá tartozó fordítási komponens vezet arra minket, hogy figyelmünket a fordítás elméletének néhány alapfogalmára irányítsuk. Az

- ekvivalencia,
- az adekvátság,
- a hűség
- és a fordíthatóság fogalma

– különösen az ekvivalenciáé, amellyel a többi jelenség többé vagy kevésbé közvetlenül összefügg – a fordító számára központi és komplex fogalmakat képviselnek, és alapvetően fontosak mind elméleti, mind gyakorlati szinten.

Ekvivalencia

Az ekvivalencia fogalmával írjuk le azoknak a kapcsolatoknak a természetét és típusát, amelyek az eredeti és a fordított szöveg között jönnek létre, amikor a fordítási folyamat során az eredetivel

azonos helyzetet lehet reprodukálni, az eredeti szövegben alkalmazottaktól eltérő stilisztikai és szintaktikai eszközökkel.

Ekvivalens kifejezésekkel élni azt jelenti, hogy a célnyelven olyan kifejezéseket használnak, amelyek alkalmazkodnak a helyzethez, megfelelőek és figyelembe veszik a kontextust és a körülményeket, amelyekbe beágyazódnak úgy, ahogy az eredetiben történt. Egy ekvivalens fordítás célja, hogy ugyanazt a szituációt hozza létre, mint ami az eredeti volt, ha szükséges, különböző szavak használatával.

Létezik szituációs ekvivalencia, vagy másképpen fogalmazva funkcionális és dinamikus ekvivalencia, mely nem pusztán a fordítási egységet veszi figyelembe, hanem alapvetően a globális szituációra koncentrál, amely meghatározza a fordítási választásokat, és ezért bizonyos rugalmassággal bír.

A dinamikus ekvivalencia, ami radikálisan adaptált formát is ölthet a forrásnyelv és a célnyelv kulturális eltéréseinek következtében, a célnyelvi felhasználóra gyakorolt azonos hatást veszi alapul, amelynek ugyanolyannak kell lennie, mint amelyet az eredeti üzenet váltott ki az eredeti befogadóban.

Egy ekvivalens fordítás olyan folyamatokat tartalmaz, mint például a forrásnyelv kevésbé világos elemeinek helyettesítése a kulturális szintnek jobban megfelelő elemekkel, a forrásnyelvben nyelviileg implicit információk explicitációja, redundáns elemek alkalmazása a célnyelven, amelyek segíthetik és felgyorsíthatják a megértést a felhasználó részéről.

Adekvátság

Ezt a fogalmat ismét arra használjuk, hogy leírjuk a forrásnyelv-forrásszöveg és a célnyelv-célszöveg közötti kapcsolat természetét. Néha az ekvivalencia szinonimájaként használjuk, máskor annak ellenpontjaként. Azokban az esetekben, amikor az ekvivalencia és az adekvátság fogalmát egyaránt alkalmazzuk, az utóbbi általában egy gyengébb, kevésbé merev és kevésbé abszolút forrásnyelv-célnyelv kapcsolatra utal. Annyira, hogy némely esetben egy adekvát fordítás előállítása szinte a fordító választását tükrözi egy olyan kommunikatív szituációra, amelyet nem lehetett teljes és abszolút módon transzferálni, és amely bizonyos kompromisszumot és áldozatot követel.

Hűség

A fogalmat általában arra használjuk, hogy meghatározzuk, mennyiben tekinthető egy fordítás az eredeti legitim és hű reprezentációjának. Ez azt jelenti, hogy a fordító pontosan megérti a forrásnyelvi szöveg jelentését és üzenetét. Tudjuk jól, hogy amikor egy művet lefordítanak az egyik nyelvről a másik nyelvre, mindig fennáll annak a veszélye, hogy az eredeti szövegben „benn marad” a jelentés egy fontos része, amit a szerző pedig annak tulajdonított. Ez a veszély már a narratív és a lírai művek fordításakor is fennáll, de a „ferdítés” lehetősége még nagyobb, amikor filmalkotásokat kell lefordítanunk. Lényeges, hogy a fordító alaposan ismerje azt az idegen nyelvet és kultúrát, amelyről fordít, pontosan fel tudja mérni, hogy a szöveg eltér-e az adott helyzetben általában használt nyelvi normától és az eredeti hatást a fordításban is ki tudja váltani.

Amikor nem lehet tiszteletben tartani egy másik nyelven született szöveg minden jellemzőjét (különösen filmfeliratozásnál), fontos döntés, hogy melyiket rontsuk le a legkevésbé.

Fordíthatóság

A fordíthatóság és fordíthatatlanság kérdése arra vonatkozik, hogy mit lehetséges lefordítani egyik nyelvről a másikra: egyes szavakat, szintagmákat vagy egész szövegrészeket. Ha eltekintünk a nyelvek közötti izomorfizmus természetes hiányától és ennek következményeitől a fordításban, a mező leszűkül azokra az esetekre, amikor nem léteznek közös fogalmak a kultúrák között, ezeket tehát lefordíthatatlannak lehet tekinteni:

- amennyiben lexikális szintű közvetlen megfelelést keresünk,
- amelyeket sajátos fordítási stratégiákkal közvetíteni lehet.

Úgy tűnik tehát, hogy nincs értelme fordíthatatlanságról beszélni, csak a forrásnyelvi szöveghez való ragaszkodás különböző fokairól, amelyeket többé-kevésbé ekvivalens vagy többé-kevésbé adekvát megoldások alkalmazásával lehet elérni.

Feliratozási stratégiák

Gottlieb (1998), Lomheim (1999) és Kovačič (1994) különféle feliratozási stratégiákat tárgyalnak, de úgy tűnik, hogy még ma sem létezik egyértelmű referenciaosztályozás a feliratozási stratégiák terén. Különböző szerzők – vagy akár ugyanaz a szerző is – különböző pillanatokban különböző paramétereket javasolnak, amelyek megegyeznek egyes vonásaikban, esetleg eltérő neveket adnak azonos eljárásoknak.

Gottlieb: tíz feliratozási stratégia

A Gottlieb által kidolgozott taxonómia alapvető jelentőségű a fordítástudomány számára. Tíz stratégiát definiál, amelyet a feliratot készítő fordítók általában alkalmaznak (Gottlieb 1998).

- Expanzió (Expansion) = kibővített kifejezés, azonos értelem
- Parafrázis (Paraphrase) = módosított kifejezés, azonos értelem
- Transzfer (Transfer) = teljes/csorbítatlan kifejezés, azonos értelem
- Imitáció (Imitation) = azonos kifejezés, ekvivalens értelem
- Transzkripció (Transcription) = eltérő kifejezés, azonos értelem
- Diszlokáció (Dislocation) = különböző kifejezés, adaptált tartalom
- Kondenzálás (Condensation) = kondenzált kifejezés, tömör értelem
- Redukálás (Decimation) = rövidített kifejezés, a jelentős tartalmak redukálása
- Kihagyás (Deletion) = csekély jelentőségű kifejezések kihagyása
- Lemondás (Resignation) = más kifejezések és módosított tartalom: a fogalmak „lefordíthatatlanok”

Lomheim hat eljárást különböztet meg. Ezeket úgy is definiálja, mint a transzfer kategóriái vagy stratégiái (Lomheim 1995).

- Kihagyás (Effacement)
- Tömörítés (Condensation)
- Kiegészítés (Addition)
- Hiperonímia vagy általánosítás (Hyperonymie)

- Hiponimia vagy specifikáció (Hyponymie)
- Semlegesítés (Neutralisation)

Kovačič (1994) úgy közelít a feliratozás folyamatában használt redukciós stratégiákhoz, hogy a pertinenciát tartja döntő tényezőnek annak meghatározásában, hogy mi marad meg a forrásszövegből.

Amikor elemezzük azokat a folyamatokat, amelyek a forrásnyelvi szöveg célnyelvivé alakításáig vezetnek, fontos, hogy mindig megállapítsuk, hogy a szóban forgó csökkenés formai vagy/és tartalmi szinten valósul-e meg. Ettől függ ugyanis a feliratozott változat minősége és kommunikatív hordereje.

A csatornaváltás

A feliratozás a beszélt kódról az írott kódra való áttéréssel, azaz kódváltással jár együtt, pontosabban annak kivételes és egyedi esetét, a csatornaváltást jelenti. Ez a kódváltás a feliratozás jellegzetes vonása, amely szükséges és arra irányul, hogy írásban reprodukálja a beszélt nyelv sajátosságait. A vállalkozás problematikus és még az is bonyolítja, hogy az esetek többségében a szöveges anyag csökkentésére van szükség, nem pedig gazdagítására explikatív szövegrészletekkel.

Az átváltás beszélt nyelvről írott nyelvre éppannyira szükséges, mint amennyire „csökkentő” jellegű:

Szükséges, ha úgy akarjuk reprodukálni a beszélt nyelvet, hogy a lehetőségekhez képest megőrizzük sajátosságait.

Csökkentő, mert a legtöbbször arányossági problémákkal, valamint informatív elemek elvesztésével jár együtt, amelyek a beszélt és az írott kód eltérő természetéből következnek.

Egy dialógus specifikus jellemzőit nem lehet teljes mértékben reprodukálni írott formában, és az sem lehetséges, hogy megragadjuk a nem verbális komponensek sajátosságait, funkcionális és kommunikatív hatásait, amelyek a beszélt diskurzust jellemzik, főleg ha arra gondolunk, hogy a beszélt nyelv legbensőbb és legtermészetesebb jellemzője a változékonyság. A beszélt nyelv változik térben, társadalmi rétegek szerint, stílusok és a kibocsátó egyénisége szerint. Ez a változékonyság konkrétan megjelenik fonetikai szinten – nem lehetséges ugyanis egy fonetikai kapcsolatot kétszer teljesen azonosan realizálni – és prozódiai szinten. A prozódia úgy, mint a gesztusnyelv is, változik és a beszélő magatartása alapján nyeri el jelentését, valamint sok olyan árnyalatot tartalmaz, amely a verbális komponensben nem jelenik meg explicit módon.

Ki kell emelni, hogy az írás terén kevés olyan eszköz van, amellyel intonációs és ritmusbeli prozódiai jelenségeket lehetne visszaadni. A prozódiai megnyilvánulások megjelenítése valóban súlyos probléma, legtöbbször a központosás jelei önmagukban nem elegendőek. Az árnyalatok kifejezése annotációkkal és címkékkel ellátott átírást kíván meg, amely ahhoz szükséges, hogy regisztráljuk mindazt, ami átírhatatlan.

Áttérés hosszabb egységről rövidebb egységre: a redukció különböző formái

Most a szövegredukció problémájával foglalkozom a feliratokban. Ebből a célból röviden összefoglalom ennek a műveletnek a jellemzőit és azokat az okokat, amelyek miatt szükség van rá. Ezenkívül tanulmányozni fogom a szakirodalomban eddig megvizsgált szövegredukciók különböző típusait és azokat a következményeket, amelyekkel ezek a felhasználó szempontjából járhatnak.

A redukciós stratégiák típusai

A redukció fogalma meglehetősen kényes kérdés. Mit is jelent valójában a kiinduló szöveg redukálása? Vannak különböző típusai? A redukció szükségszerűen azt jelenti, hogy egy szöveget megfosztunk olyan részletektől, amelyek nem nélkülözhetetlenek a megértéshez? Tekintettel azon tényezőkre nagy számára, amelyek ezt a folyamatot meghatározzák, a feliratozó által meghozott döntések óhatatlanul bonyolultak és heterogének. Nem véletlen, hogy a feliratban néha elvesznek jelentős elemek.

A feliratozónak végül is az a feladata, hogy a célnyelvi szöveget folyékonyra és olvashatóvá tegye oly módon, hogy garantálja a nézők számára a folyamatosságot, amely segíti őket abban, hogy felismerjék a szöveges kapcsolatokat. Képesnek kell lennie arra, hogy visszaállítsa az eredeti szöveg koherenciáját és kohézióját egy tömörebb célnyelvi szövegben, és maximalizálnia kell azt a lehetőséget, hogy a jelentést egy rövidített, redundanciáktól megfosztott és a megértést segítő elemekben szegény szövegben is visszaadja.

- A totális redukció, azaz a kihagyás
- A totális redukció vagy kihagyás azt jelenti, hogy a diskurzus felszíni struktúrájából egész sorok hiányoznak, amelyek jelentéssel bíró komponenseket tartalmaznak, és ezért viszonylag egyszerű az alkalmazásuk, azonosításuk és elemzésük. A totális redukciót az határozza meg, hogy mi a funkciója és a relevanciája a szóban forgó elemeknek: ha olyan információk nem kerülnek át, amelyek szorosan hozzátartoznak a kommunikatív helyzethez, akkor szükségszerűen romlik a diskurzus globális koherenciája és a felhasználó megértése.
- A részleges redukció: tömörítés
- A részleges redukció kifejezéssel a kiinduló szöveg tömörítésére utalok és nem a kevésbé jelentős részek kihagyására.
- A részleges redukció nem jár a kiinduló információk bizonyos fokú elvesztésével, hiszen ezek valójában nem maradnak ki, hanem nyelvi, de nem információs szinten tömörítve jelennek meg. A tömörítés gyakran vált ki komplex stratégiákat és gondolkodási folyamatokat, amelyek nem illeszthetők be az előzőekben megadott sémába. Ám néha még mélyebb feldolgozást igényelnek, amely abból a törekvésből ered, hogy egy fogalmat kevesebb szó használatával fejezzenek ki úgy, hogy közben megtartják az informatív ekvivalenciát.

A szövegredukciók következményei

Álljon itt egy lista, amely bár távolról sem kimerítő, arra törekszik, hogy összegyűjtse azokat az elemeket, amelyeket a leggyakrabban hagynak ki a forrásszövegről célnyelvi szövegre – azaz feliratra – váltás során:

- A kontextusból kikövetkeztethető információk
- Korábban már említett személynevek
- Korábban már említett történelmi-földrajzi nevek
- Hezitációs jelek
- Hangsúlyjelek
- Diskurzív jelek
- Töltelékszavak
- Ismétlések

- Már kifejezett verbális anyag újrafogalmazása
- (Túl sok) megszólítás
- Nevek (megszólítások)
- Redundáns elemek
- Nem standard kifejezések
- Udvariassági markerek
- Fatikus jelentések
- Implikációk
- Körülményhatározók
- Módosítószók
- Módbeli segédigék

A forrásszöveg lerövidítése a feliratot „szárazzá és sematikussá teszi”, ami a nyelv referenciális funkciójára összpontosít, és ily módon a felirat egy „informatív csontvázhoz” hasonlít. Igaz, hogy fennáll a forrásnyelvi szöveg – időnként jelentős mértékű – tömörítésének kényszere, de lehetséges és szükséges, hogy a feliratban megmaradjon az információ, a kommunikatív dinamika és a kohézió, még ha újraalkotott, tömör formában is.

Végezetül szeretném kiemelni, hogy a feliratot nem lehet kiragadni az őt körülvevő kontextusból, amelyben értelmét elnyeri. Bizonyos elemek kihagyása természetes, és kompenzálja azt az ikonikus és az akusztikus kód. Valójában az a számos nyelven kívüli elem, amely a feliratot kíséri – a viselkedés, a mozgás, az arckifejezés, a gesztusok, a szerepelők hangszíne és interperszonális dinamikája – integrálják és kiegészítik, lehetővé téve, hogy a külföldi néző kiegyensúlyozott képet kapjon.

A minőség kérdése a feliratokban

Az előzőekben a felirat különböző aspektusait vizsgáltam: multifunkcionalitását, megkülönböztető jegyeit, a feliratozás során leggyakrabban használt technikákat. A legfontosabb azonban a minőség, azaz a felirat audiovizuális fordításának adekvátsága.

Amikor megrendelnek egy audiovizuális fordítást, akkor nem lehet előre látni a végeredményt, még ha bizonyos elvárásokat meg is lehet fogalmazni vele kapcsolatban. Az, hogy a fordítás jó-e vagy használhatatlan, nem abszolút fogalmak, mindig az adott helyzetben derül ki. A nézőnek mindenesetre az eredeti fordításával kell találkoznia és nem egy „helyettesítő termékkel”.

Fontos tudni, hogy nem létezik abszolút és ideális fordítás attól a pillanattól kezdve, hogy a fordítás nem pusztán nyelvészeti tevékenység, hanem interpretatív is, és mint olyan megengedi az eltávolodást vagy a „deviációt” az eredetihez képest.

Léteznek azonban többé vagy kevésbé jó fordítások. A fordítás minősége elsősorban attól függ, hogy mit fordítanak, és kik azok, akiknek fordítják. Ez jelenti az eredeti termék fajtáját, a film vagy műsor műfaját, a feltételezett célközönséget, amelyek mind közvetlenül hatnak a feliratozás megközelítésére és a felirat minőségére.

Ami a célközönséget illeti, felnőtt és feltehetőleg művelt nézőknek vetíthetünk tömör és kognitíven megterhelő feliratokat. A gyerekközönségnek azonban egyszerűsített és könnyen olvasható feliratokat érdemes készíteni, még akkor is, ha az kevésbé felel meg az eredetinek.

További probléma a felhasználók olvasási sebessége, ami nem egyforma: az idősek és a gyerekek általában nem ismerik az eredeti nyelvet, és ezért a lassú olvasók közé sorolandóak.

Nem mindig lehet optimális vagy funkcionális módon fordítani. De mindig lehet ügyes megoldásokat alkalmazni. Ez történik akkor, amikor a feliratozó, aki közvetlenül felelős a végeredményért, tisztában van azzal, hogy mit tartalmazzon a felirat, hogyan fordítsa azt le, hogyan őrizze meg az egységességét és végül, hogy mikor jelenjen meg az adott felirat a képernyőn/vászonon

Elmélet és gyakorlat: a kulturális reáliák fordítása mint interkulturális kommunikáció

A nyelvpedagógiában Almodóvar bármelyik magyarra fordított filmje kiváló tanulási és gyakorlási lehetőséget kínál. A DVD-változat technikailag is könnyen kezelhető, mert a felirat opció gombnyomásra választható vagy hagyható ki. Az inverz feliratokat pedig némi ügyességgel elkészíthetjük az órán vagy házi feladatként (természetesen néhány perces jelenetekre gondolok), és a kép alá függeszthetjük. Ha a hangot le vesszük, a hallgatók maguk mondhatják alá a szinkronfordítást vagy találhatnak ki „eredeti” szöveget a jelenet alá. Ezzel azonban még nem merítettünk ki minden lehetőséget.

A nyelvhasználat reáliái és a fordítás

A kulturális reália fogalmát abban az értelemben használom, amelyet Valló Zsuzsa is megad drámaelemzéseiben: „kulturális reália fogalmával jelölünk minden olyan nyelvi megnyilvánulást, amelyben kifejeződik egy adott kultúrközösség sajátos élmény- és ismeretanyaga, tárgyai, fogalmai, mentális, emotív sémái, amelyek az adott kulturális kontextusban speciális jelentéssel bírnak” (Valló Zsuzsa 2000: 45).

A filmekben szereplő reáliákat négy csoportba sorolom aszerint, hogy a környezet mely területét írják le. A csoportosítás során egy új fogalmat vezetek be „a nyelvhasználat reáliái” néven. Így a négy nagy csoport a következő:

- nevek,
- tárgyi környezet,
- kulturális-társadalmi jelenségek és
- a nyelvhasználat reáliái.

A nyelvhasználat olyan elemeit sorolom ebbe a csoportba, amelyek ilyen formában, összetételben, sorrendben az élő nyelv (a parole) elemeit képezik, és amelyeket például nyelvtanulói szempontból a szótárból nem, csak a legkülönbözőbb, a való életben előforduló szituációkat megtapasztalva sajátíthatunk el. Következésképpen fordításuk sem lehetséges az egyes lexikai elemek mechanikus megfeleltetésével, sőt sok esetben azoktól szó szerint nagyon is eltérő megoldást kell alkalmazni.

Jelen írásomban záró példáimat az utolsó csoport, a nyelvhasználat reáliái és azok fordítása területéről hozom. A film: Almodóvar *Tűsarok* (Tacones lejanos, 1991) című alkotása, a nyelvek: spanyol eredeti, magyar felirat és szinkron, valamint portugál felirat.

Megszólítás

A megszólítás, tegezés, magázás (önözés) helyes alkalmazása az egyik legizgalmasabb területe a fordítói munkának általában, és a vizsgált nyelvek esetében különösen is. Lássuk például, hogy mikor *señorita* az asszony, a nő, a hölgy? A spanyolban és a magyarban egyaránt megengedett, hogy egy eladó, a vevő „puhítása” céljából kisasszonynak szólítson egy férjes asszonyt, aki már nem is éppen kisasszonykorban van. A magyar felirat ezt átveszi, a szinkron viszont a „hölgyem”-mel honosít. A csatornaváltásnak tehát van hatása. A magyarízát ezt az egy példát vizsgálva nem szembetűnő, de a szinkronszöveg egészét tekintve elmondható, hogy általában „magyarosabb” a szöveg, ami alátámaszthatja az egyszerűként egyébként kevésbé indokolt váltást.

Megszólítás. *Túsarok* (*Taques lejanos*. Pedro Almodóvar, 1991)

Más eset, amikor a magyar nyelvhasználat semmiképpen sem fogadná be a „kisasszony” megszólítást. (Letartóztatás alkalmával a rendőr megszólítja a letartóztatandó személyt.) A magyar felirat fordítója az idegen szó átvételének stratégiáját választotta, bízva abban (okkal), hogy a magyar néző bír annyi kulturális ismerettel a spanyol nyelvterületről, hogy meg is érti azt. A szinkronszöveg fordítója itt is honosít. Amikor a rabkocsiban zokogó fogolynak kínál papír zsebkendőt az érzékeny rendőr, akkor a magyar felirat fordítója is megengedi a kisasszonyozást, azaz a lefordítást, a szinkronszöveg fordítója pedig következetesen tartja magát a honosításhoz.

Köszönés

A köszönés alapvetően két esetben jelent nehézséget a fordító számára. Az egyik az, amikor van egy olyan általános forma, mint a spanyol *Hola* (a portugál *Olá*) érkezéskor, és az *adiós* (portugálul *adeus*) búcsúzáskor, amelynek nincs magyar megfelelője. Mint látjuk, „holá”-val lehet köszönni tegezve és magázva is. A magyar fordító nehézsége a formális helyzetben jelentkezik, és a kihagyást választja, ha ez a vizuális információ jelenléte, illetve a kihagyott információ csekély jelentősége folytán, valamint a műfajspecifikum (tömörség) hatására lehetséges. A szinkronszöveg

fordítójának viszont a saját műfajspecifikuma, a szájszinkron követelménye miatt nem ez a megfelelő megoldás, ezért a honosítás stratégiáját alkalmazza. A csatornaváltás hatásának kifejező példája ez.

Sok esetben a magyar fordító a honosítás stratégiáját alkalmazza a feliratban és szinkronszövegben egyaránt. Más-más honosított formát választ azonban az eltérő műfajspecifikum miatt: a felirat tömörít, a szinkronszöveg viszont hosszabb a szájszinkron miatt. A csatornaváltásnak tehát van hatása a honosított változat konkrét megválasztásában is.

További nehézség, amikor a köszönésben kifejezésre jutó napszak, tehát a napok tagolása nem egyezik meg, mint az a spanyol és a magyar (valamint a portugál) esetében történik. Ilyenkor a döntő tényező a valóság: ha a híradó időpontja magyarul már estének minősül, akkor mindkét szöveg honosít, a szövegben „jó estét” lesz a csatornától függetlenül.

Üdvözlés napszakok szerint . *Túsarok (Taques lejanos. Pedro Almodóvar, 1991)*

Udvariassági formulák

Kínáláskor a spanyol azt kérdezi, „akar teát?”, ami magyarul udvariatlanul hatna. Ezért a magyar fordító honosít, és mind a feliratban, mind a szinkronszövegben a pragmatikailag egyenértékű „kér teát?” formulát használja. Az elvileg kötelező válasz azért marad ki a feliratból, mert közben a beszélgetés folyik tovább, és fontosabb információknak kell megjeleníteniük. A csatornaváltásnak tehát egyik esetben van hatása, a másokban pedig nincsen, de amikor van, azért van, mert a felirat műfajspecifikuma követeli meg.

Ugyanezt tapasztaljuk akérés udvariassági formulájánál is. A spanyol állító szórendet használ („ad egy cigarettát?”), ami egyenlő a kéréssel. A magyar itt honosít a „tud adni?” kifejezéssel a feliratban és a szinkronban is. Amikor azonban ugyanazok a szereplők informális viszonyba kerülnek, megengedett az egyszerű felszólító mód használata. Az interperszonális viszony változása tehát azonos kódváltással jelzett spanyolul és magyarul, a feliratban és a szinkronszövegben is, a csatornaváltásnak erre nincs hatása.

Szólások

A szólásoknak nagy jelentősége van a spanyol beszélt nyelvben, és a fordítói feladatok közül ezt tekinthetjük az egyik legnehezebb, legtöbb találékonytságot igénylő munkának. Sok gyakori, de magyarul nem ismert spanyol szólásnak többnyire nem sikerül a fordítása. Az általános szabály, hogy amennyiben van megfelelő szólás a célnyelven, akkor azt kötelező használni, ily módon honosítva a forrásnyelvi megfelelőt.

Szólások. *Túсарok (Tacones lejanos. Pedro Almodóvar, 1991)*

Előfordulhat néhány esetben, hogy a fordítók egyszerűen tévednek. Mellesleg ez azt a tételt igazolja, hogy a filmfordításban lehet tévedni, ha a hibának nincsenek dramaturgiai következményei. A „micsoda fejem van” esetében a magyar honosítás a feliratban tartalmi közvetítésre szorítkozik, „jaj, micsoda fejem van, hogyan emlékeznek”, mert a szólásnak nincs magyar megfelelője. A csatornaváltásnak tehát itt van hatása. A „te csak szítsd az ellenségeskedést” esetében a magyar fordító nem alkalmaz szólást (lehetséges megoldások: „olajat önteni a tűzre” vagy „lovat adni valaki alá”), de az üzenet lényegét eljuttatja ebben a honosított formában: „ez az, mérgezd meg még jobban”. Hasonló ez ahhoz, ahol a célnyelvi változatok tömörítenek is, de mivel éppen a legfontosabb információt tartalmazza a forrásnyelvi szólás, a probléma megkerülhetetlen.

A következőkben azt vizsgálom meg, amikor kulturális szimmetria áll fenn, tehát mindkét nyelv rendelkezik megfelelő szólással, de kisebb-nagyobb mértékű honosításra szükség van a célnyelvi változatban. A spanyol férjet „a saját orra előtt”, a magyart honosítva „a szeme láttára” csalja meg a kikapós feleség, csatornaváltástól függetlenül. A spanyol „nagy súlytól szabadul”, a magyar honosított változat a rendkívül érzékletes „nagy kő esett le a szívéből”, a csatornaváltás itt sem hat. Féltékenynek lenni a spanyol férfi számára „jó is lenne”, a magyarnak „szép is lenne”, illetve „még csak az kéne”.

Mindkét magyar változat honosít, de a szinkron ezúttal közelebb marad az eredeti spanyolhoz. Vélelmezem, hogy a csatornaváltás hatása is jelen van ebben a döntésben, illetve a szájszinkron követelménye is befolyással bírhat. A spanyol a „színhátékot” elégeli meg, a magyar az „alakoskodást”, illetve a „cirkuszt”. Akit messziről kerülni kell, az a spanyolok és a portugálok számára a „pestises”, nekünk, magyaroknak a „leprások”. Mindkét változat honosít, tehát a csatornaváltásnak a fordítói stratégiára nincs hatása, a konkrét megvalósulásra azonban igen.

A „kinek mondd?” lefordításakor a magyar honosított változat nézőpontot vált, és azt kérdezi: (ezt épp) „nekem mondd?”. Ebben megegyezik a felirat és a szinkronszöveg, tehát a fordítói stratégia azonos. A csatornaváltás, ugyanúgy, mint azt az előző példában is láttuk, a fordítói stratégiára nem hat, a konkrét megvalósulásra igen.

A sonka a spanyol étkezés kulcseleme, az étkezés pedig központi szerepet játszik a spanyol kultúrában. Így nem meglepő, hogy sok olyan szólás van, amely a sonkát akár konkrét, akár szimbolikus jelentésében tartalmazza. Sonka ajándékozása azt jelenti, „valakinek nagyon hálásnak lenni és azt értékes ajándékkal kifejezni”, azaz sonkát küldeni neki ajándékba. Mit kezdhet ezzel egy magyar és egy portugál fordító? A fordítók ilyen esetben az egyszerű lefordítás mellett döntöttek, ami azt jelenti, hogy közvetítik a kulturális és a pragmatikai tartalmat is, hiszen a szituációból világos az üzenet jelentése is. A tendencia tehát, amelyet korábbi példákban is láttunk, következetes: a szinkronszöveg közelebb próbál kerülni a célnyelvű közönséghez.

És végül, van olyan eset, amikor a forrásnyelv nem alkalmaz szólást, de a célnyelven annak használata nagyon kínálkozik. A „... de, ha jó alakot akarsz, azért szenvedni kell” fordítása az „... igen, a szépségért meg kell szenvedni”, és ezzel az eszközzel élt is a portugál és a magyar felirat fordítója is. Ez az eljárás a kompenzáció stratégiájának része. Általában a szinkronszöveg képes egyértelműen arra, hogy közelebb kerüljön a célnyelvű közönséghez. A felirat fordítója, aki számtalanszor van korlátok közé szorítva, és kénytelen sok eszközzel lemondani az információkövetítés elsődleges követelménye miatt, amikor teheti, választ egy szép fordítói megoldást, ezzel közelítve a célnyelvi szöveget a közönséghez. A honosítás tehát ezúttal a feliratfordító stratégiája, míg a szinkronszöveg egyszerűen lefordítja az eredetit. A csatornaváltás hatása érvényesül tehát, még hozzá ellentétesen azzal, mint amit várnánk.

Humor, irónia

Ez a tehén, aki majdnem eltiport,
Margarita, a titkárnőm.

Irónia. *Túscaros* (*Tacones lejanos*. Pedro Almodóvar, 1991)

A humor visszaadása, különösen ha implikátúra formájában jelenik meg, sohasem könnyű feladat a fordító számára. Van olyan szerencsés eset, amikor – legalábbis az egyik elem esetében – egyszerű lefordítással is közvetíthető az ironikus tartalom. Ének is vele mind a felirat, mind a szinkronszöveg fordítói.

Néha azonban elvész a szellemes megnyilatkozás a dialógusok fordítása során. Az ironikus elemet, „ha olyanja támad, ha rájön a...”, mindkét célnyelvi szöveg kihagyja csatornaváltástól függetlenül. Előfordul olyan is, hogy lefordítja ugyan a kifejezést, de honosítva, holott a szó szerinti fordítás őrizné meg az iróniát is. Például a „reciprocidad” esetében, mely azt jelenti, hogy kölcsönösség, viszonyosság, egymás érzelmeinek viszonzása, ami arra vonatkoztatva, hogy nem értjük egymást, nyilvánvalóbb humoros tartalmat nyer. Ez a honosítással, „egálban vagyunk, kvittek vagyunk”, a magyar változatokból kimarad, a helyzet humora elvész. A csatornaváltásnak itt nincs hatása.

Káromkodások

A spanyol–magyar nyelvpár tekintetében az egyik legnehezebb fordítói problematikához érkeztünk. A ma Európában, Spanyolországban beszélt spanyol nyelv ebben jelentősen eltér még a latin-amerikai nyelvhasználatától is. A magyarra fordítás, bármennyire is közelít ehhez már a beszélt magyar nyelv, még mindig finomítást igényel, különben az elért hatás jóval erősebb a magyar nyelvű célközönség soraiban. Létezik olyan helyzet, ahol egy indulatos bíró megnyilvánulásait a magyar fordítás, csatornaváltástól függetlenül, egyszerűen kihagyja, ezzel standardizálva a szöveget. És előfordul olyan helyzet, ahol egy jóval enyhébb verziót használva, csatornaváltástól függetlenül egyformán honosít mindkét célnyelvi változat.

Szlang. *Túsarok* (*Tacones lejanos*. Pedro Almodóvar, 1991)

Kollokvialis nyelvhasználat: lexika

Amikor van a célnyelven az eredetinek megfelelő kollokvialis lexika – tehát szimmetriával találkozunk –, akkor a fordítás megtartja a kollokvialis szóhasználatot. Amikor ilyen nem áll rendelkezésre, akkor standardizál, mégpedig különböző módokon.

Nyelvi rituálék

Nyelvi rituáléknak neveztem el az előző fejezetben a szabályozott nyelvi tranzakciókat. A három nyelv összehasonlításából az derült ki, hogy ezeknek a tranzakcióknak azonos a forgatókönyve, ami azt mutatja, hogy az európai kultúrkörbe tartozó országok, bár különböző nyelven, de azonos módon bonyolítanak le bizonyos „rituálékát”. A feliratban a beszélt nyelvi elemek kimaradnak, akárcsak a másodlagos információk, de a lényeges tartalmat közvetítik a feliratok. A szinkron sokkal többet megtart a beszélt nyelvi elemekből, „te figyelj, hát”, és nem iktatja ki a kevésbé lényeges információkat sem, hiszen mindez kell a szájmozgás követéséhez. Ám a rituálé lényege változatlanul megmarad, egy alkudozás forgatókönyve ugyanaz. A csatornaváltásnak tehát a nyelvi reália szempontjából nincs hatása.

A bemutatkozás rövid és pontosan szabályozott rituálé. Itt azt tapasztaljuk, hogy alig van kihagyható elem. A felirat szigorúan csak a nélkülözhetetlen elemeket adja át, ha egy szó is kimaradna, már értelmetlenné válna maga az üzenet.

Bemutakozás. *Túscaros (Tacondes lejanos. Pedro Almodóvar, 1991)*

A vendégségbe érkezés kötelező elemei szintén szigorúan megszabottak. Illik dicsérni a vendégségbe érkező hölgy megjelenését, aki ez alkalommal elfogadja a bókot. Ez csak ebben a helyzetben van így, mert a spanyolban egyéb esetekben kötelező a bókot háritani.

Az egyik legkényesebb (kulturális) szituáció a meghívás elutasítása. A forgatókönyv a következő a meghívás elutasítása esetében: Köszönöm,..... nem, mert..... (indoklás). A tömörebb felirat esetében is a forgatókönyv minden eleme megjelenik a feliratban, és így van ez a szinkronban is. Hasonló a felépítése a mentegetőzésnek is valamilyen helytelen cselekedetünk, viselkedésünk miatt: Elnézést, ha/ aért, de/ ugyanis..... (indoklás). Mind a szinkron, mind a felirat megtartja az összes elemet, és a felirat műfajspecifikumából adódó rövidege mellett is egyezik a szinkronszövegével minden elem, amely a rituálé részét képezi.

Kicsinyítő és nagyító képzők

A kicsinyítő és nagyító képzők területe minden nyelvben egy külön világ, a spanyolban különösen az. Általában a magyar feliratok nem adaptálják őket, nem kicsinyítő képzős alakban, ebben az esetben megjelenik a szó a szinkronszövegben, a felirattól ugyanakkor kimarad. Az eltérés azonban a lényegét nem érinti: a kicsinyítő képző mindkét célnyelvi verzióban eltűnik. A csatornaváltásnak tehát erre nincs hatása.

A következőkben is hasonló jelenséget vizsgálunk. A szó szerepel mindkét célnyelvi változatban, de kicsinyítő képző nélkül. Például a „sombbrero” (kalapocsk) megfeleltetéseként mind a szinkron, mind a felirat a standard alakot használja. Az „egy kicsikét nagyobb fogadtatás” érdekes módon inkább a feliratban jelenik meg, de a kicsinyítő képző ott is kimarad. A csatornaváltás tehát nem hat egyik esetben sem. És vajon mi történik akkor, ha nagyító képzőről van szó? Már gyaníthatjuk az eredményt. Annál is inkább, mert a magyarban sokszor ilyen alakok nem léteznek, így természetesen a szinkronszöveg és a felirat is standardizál, csatornaváltástól függetlenül.

Becéző megszólítások

A spanyolra oly jellemző becéző megszólítások terén meglepő, hogy nagyobb a spanyol–magyar kulturális közelség, és jelentősebb a spanyol–portugál távolság, mint azt feltételeznénk. Most azt vizsgálom tehát, hogy a csatornaváltásnak érvényesül-e a hatása, és közelebb van-e a forrásszöveghez a magyar szinkron – ahol az eredetihez képest csak nyelvi váltás van –, mint a magyar felirat, ahol kettős (nyelv- és csatorna)váltás történik. Avagy a kulturális elem hatása itt is erősebb lesz, mint minden más tényező – akár kettőé is együtt? Illetve: azonos nyelvi távolság esetén az alkalmazott csatorna bír-e befolyással? A vizsgált spanyol kifejezés jelentése „szeretet”, ez megszólításként is használatos „drágám, kedvesem” jelentéssel. A célnyelvi változatban mind a felirat, mind pedig a szinkron honosítja ezt, ráadásul nagyobb érzelmi töltésű lexikai elemmel. Véleményem szerint ez a választás a kompenzáció általános stratégiájának képezi részét, mivel nagyon sok esetben nem tudja a film során visszaadni a fordított változat a becézéseket. Így ahol lehet, felerősítik a jelentést a fordítók. A csatornaváltásnak nem mutatható ki hatása.

A következő esetben ugyanazzal a lexikai elemmel találkozunk egy másik spanyol szó, a „szív” fordításaként. Most egészen eltérő a kontextus: munkahelyen, kollégák beszélnek egymással, egy férfi szólít meg egy nőt. Spanyolul ilyenkor is természetes a becéző megszólítás, magyarul már kevésbé, de itt bátran vállalkozhat a fordítás mindkét célnyelvi változatban a kultúraközvetítésre. A lexikai megoldás azonos a feliratban és a szinkronban is („édes”), honosítva ezzel az eredeti elemet. A csatornaváltásnak tehát nincs hatása. A spanyol a „szerelmem” kifejezést a drágám, kedvesem, édesem szinonimájaként használja. A magyarban a szerelmem kifejezetten a szerelmesek közötti nyelvhasználat számára van fenntartva, ezért honosít mindkét változat. A szinkronszövegben „drágám”, a feliratban „édesem” szerepel, amit azonos értékűnek tekinthetünk, a csatornaváltásnak tehát nincs hatása. A spanyol eredetiben a „csinos, szép nő” jelenik meg becéző megszólításként, de ironikus értelemben. (A beszélő éppen dühös, amiért várokozni kell a bebocsátásra a közösen használt öltözőbe.) A szinkron átvette az ironikus felhangot az „édesem” elemmel honosítva, a felirat pedig lemondott az iróniáról, a beszélő eredeti szándékának egyenesen megfelelő „csajok”-ra váltva adaptálta a szöveget. Az anya spanyolul a „szívem” megszólítást használja, ami teljesen természetes egy anya–fiú viszonyban. A fordítók azonban úgy ítélték meg, hogy ennek a magyarban nincs helye, így a felirat és a szinkron is kihagyta. Itt a kultúraközvetítés szerepét tehát nem vállalták, csatornaváltástól függetlenül.

A filmfordítás mint interkulturális kommunikáció

Mindezek a példák ékes bizonyítékát adják annak, hogy a filmfordítás sajátos műfaj, amelyet formai szempontból alkalmazott műfordításnak tekintek, tartalmi szempontból pedig olyan kultúraközvetítő fordításnak, amelyben bár a műfaji sajátosságok rendkívül meghatározóak, a kulturális reáliák jelenlétét mégsem csorbíthatják. Ezért a folyamatot interkulturális kommunikációnak tekintem, amelynek végterméke maga illusztrálja ezt: egy eredeti képanyag, amelyet a néző változatlan formában lát, a szereplők ugyanakkor egy másik nyelven – és hangon – szólalnak meg, vagy egy másik nyelvű felirat jelenik meg a felületen. A néző mindezt együtt kapja, fogyasztja és dolgozza fel, miközben maga is interkulturális kommunikációt folytat